

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477) «IX-XII»

Юрій Ситий

ТОПОГРАФІЯ ТА СТРУКТУРА УКРІПЛЕНЬ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧЕРНІГОВА В РІЗНІ ПЕРІОДИ ЙОГО ІСТОРІЇ

Аналізуються матеріали археологічних досліджень та описи щодо топографії давньоруського Чернігова на різних етапах його розвитку.

Ключові слова: Чернігів, укріплення, археологічні дослідження.

Дані про розташування оборонних укріплень давньоруського Чернігова та їхні розміри викликають інтерес мешканців обласного центру. Науковці у свою чергу, аналізуючи місця розташування залишків укріплень на території міста XIX-XX ст., та за допомогою наявного картографічного матеріалу намагаються визначити кордони міста X – XIII ст. [1]. Вже у XIX ст. були складені перші описи, котрі потрапили на сторінки праць з історії. У них поряд з літописними свідченнями характеризуються залишки різноманітних старовинних об'єктів, окремих знахідок, скарбів тощо.

Наприкінці XIX ст. в рамках підготовки до ювілею першої згадки міста Чернігова в літописах був складений план давньоруського Чернігова. При цьому А.К. Яригін задля спрощення сприйняття письмових даних XVIII ст. подає планування міста XVIII ст. на карті кінця XIX ст. План А.К. Яригіна став основою запропонованого Б.О. Рибаківим плану давньоруського Чернігова. Останній використовувався при подальшій картографії Чернігова доби Давньої Русі та визначенні етапів розвитку міста (В.А. Богусевич, А.А. Карнабед, В.П. Коваленко, Ю.М. Ситий, О.В. Шекун, А.Л. Казаков та інші) [2 – 8].

А.К. Яригіним на план були нанесені Дитинець (від краю тераси р. Десна до Колегіуму), укріплення Окольного міста (згідно з картами Чернігова XVIII ст. – початку XIX ст.) та оборонна лінія Передгороддя, яка ще була візуально помітна в окремих місцях навколо забудови міста [9].

Найдавніший (датований 1706 р.) план Чернігова містив назви його складових частин: Дитинець – Перший замок черкаський, східна частина Окольного міста – Другий замок черкаський, західна частина Окольного міста (мала самостійні укріплення) – Третій замок черкаський тощо [10]. Назва Третій замок черкаський відносилася до найменш укріпленої території міста XVIII ст. і, напевно, дала назву укріпленням у західній частині Окольного міста – в сучасній науковій літературі вони мають назву Третяк.

З'ясувавши складові та їх походження на плані А.К. Яригіна, відзначимо ступінь вивченості оборонних конструкцій і спробуємо розібратися, чи можна довіряти цьому плану та усім наступним, складеним на його основі [11].

Розпочнемо опис зі стрілки мису, утвореного краєм тераси р. Десна та правим берегом р. Стрижень у місці її виходу з тераси до заплави. Крайньою південною укріпленою ділянкою (у складі Дитинця XI ст.) є т.зв. Цитадель чи Верхній Замок;

Рис 1. Плани укріплень давньоруського Чернігова.
 I – план укріплень X ст.
 II – план укріплень середини XIII ст.

Розкопи, що досліджували оборонні споруди Чернігова:

1. Кузнецов Г.О., 1985 р.	12. Шекун О.В., 1983 р.
2. Коваленко В.П., Гребень П.М., 1989 р.	13. Черненко О.Є., 2010 р.
3. Коваленко В.П., Ігнатенко І.М., 1990-1991 рр.	14. Казаков А.Л., 1984 р.
4. Коваленко В.П., Ігнатенко І.М., Василенко А.А., 1991 р.	15. Казаков А.Л., Валькова Т.П., Новик Т.Г., Ситий Ю.М., 1991 р.
5. Коваленко В.П., 1985 р.	16. Черненко О.Є., 2010 р.
6. Казаков А.Л., Черненко О.Є., 2006 – 2008 рр.	17. Карнабед А.А., 1973 р.
7. Рибаків Б.О., 1946 р.	18. Карнабед А.А., 1974 р.
8. Гребень П.М., 1988 р.	19. Казаков А.Л., 1985 р.
9. Черненко О.Є., Новик Т.Г., 2008 р.	20. Черненко О.Є., 2007 р.
10. Карнабед А.А., 1962 – 1963 рр.	21. Валькова Т.П., Сохацький В.В., 1993 р.
11. Карнабед А.А., 1979 р., Казаков А.Л., Жаров Г.В., 2000 р., Черненко О.Є., 2002-2003 рр.	22. Шекун О.В., 1982 р.
	23. Гребень П.М., 1989 р.
	24. Сохацький В.В., 2000 р.
	25. Новик Т.Г., 2005 р.

сліди оборонних конструкцій у вигляді рову помітні й сьогодні. На території Цитаделі оборонні конструкції досліджувалися Г.О. Кузнецовим (1985 р.) (рів – шириною 18 м і глибиною 5,2 м) [12], залишки валу – В.П. Коваленком та П.М. Гребенем (1989 р.) [13], В.П. Коваленком та І.М. Ігнатенком (1990-1991 рр.) [14], В.П. Коваленком, І.М. Ігнатенком та А.А. Василенком (1991 р.). Під час робіт 1989 – 1994 рр. було з'ясовано, що підвищення ділянки Цитаделі над рівнем сучасної денної поверхні інших частин Дитинця зумовлене доброю збереженістю валів та значною товщиною культурного шару на її внутрішньому просторі (до 5 м). При цьому рівень материка на Цитаделі майже не відрізняється від рівня материка на ділянках, розташованих ззовні рову Цитаделі.

Наступна (друга) оборонна лінія розташована також в межах території Дитинця XI ст. У 1949 р. Б.О. Рибаків, проаналізувавши рельєф Дитинця і беручи до уваги рів, зафіксований В.А. Богусевичем у 1947 р., визначив напрямок рову по лінії південь – північ [15]. Рів від ще однієї оборонної лінії був виявлений на схід від Спаського собору у 1951 р. В.А. Богусевичем [16]. У подальшому це привело до появи гіпотези про прибудову східної частини укріплень до західної (більш давньої). Цей поділ Дитинця знайшов відображення і на плані древнього Чернігова, складеному Б.О. Рибаківим [17].

Роботами під керівництвом В.П. Коваленка у 1984-1985 рр. були досліджені ділянки валу східної частини Дитинця (з боку заплави) і на ділянці між Чернігівським історичним музеєм та Спаським собором віднайдено рів, виявлений у 1951 р. На основі нових археологічних досліджень В.П. Коваленко припустив, що траса рову орієнтована по осі схід – захід. Рів розпочинався від дороги, що веде до сучасного гирла р. Стрижень (на краю тераси), і проходив з півдня від Спаського собору в напрямку до Катерининської церкви, де з'єднувався з ровом, яким сьогодні проходить дорога з Києва до центру міста [18].

У результаті зміни уявлень про орієнтацію рову, розвиток міста (від стрілки мису вглиб тераси) став більш логічним. Як показали дослідження А.Л. Казакова та О.Є. Черненко у 2006 – 2008 рр., Дитинець XI – XIII ст. остаточно сформувався вже у Х ст. [19]. Проте це не єдині дослідження укріплень його східної частини. У 1946 р. Б.О. Рибаківу вдалося зафіксувати залишки укріплень XVII ст. у східній частині Дитинця (біля Благовіщенської церкви) [20]. Відсутність давньоруських укріплень з боку р. Стрижень пояснювалася їх руйнацією неодноразовими повенями. Дослідник зазначав, що було знищено понад 150 м краю тераси (при цьому він мав на увазі напрямок уздовж берега, а не вглиб заплави р. Стрижень).

Задовільний стан споруди слов'янського часу (VII-VIII ст.) під укріпленнями валу був можливим лише за умови перекриття її укріпленнями давньоруського часу, і тому територія жодного разу не забудовувалася.

Дослідження оборонних споруд (по лінії яких розташований Колегіум) продовжили П.М. Гребень (1990 р.), В.Я. Руденко (2005 р.), Т.Г. Новик спільно з О.Є. Черненко (2008 р.) [21, 22]. Ці роботи підтвердили синхронність насипу усіх ділянок укріплень, розташованих паралельно до вул. Преображенської [23].

Усі лінії укріплень в межах Дитинця XI – XIII ст. датуються не пізніше Х ст. Якщо гіпотеза про розташування першопочаткового городища відповідає дійсності, то місцем його розташування слід вважати Цитадель, а лінія, що проходила на південь від Спаського собору, є другою складовою укріплень міста Х ст. Відповідно, поява укріплень, розташованих біля Колегіуму, призводила до появи третьої укріпленої частини (усі лінії датуються в межах Х ст.).

З'ясувавши кількість та напрямки проходження оборонних ліній на території Дитинця XI – XIII ст., визначимо, які укріплення існували на північ від нього.

У 1962-1963 рр. на перехресті вулиць Горького та Родимцева [24, 25] вперше було знайдено рів четвертої оборонної лінії, а у звіті за 1981 р. А.А. Карнабед ще раз указував на його залишки шириною 9,5 м, по вул. Родимцева, 2 [26]. У 1979 р. досліднику вдалося віднайти два рови на подвір'ї за адресою вул. Кирпоноса, 7 [27]. 1998 р. А.Л. Казаковим та Г.В. Жаровим під час прокладання комунікацій біля

гуртожитку політехнічного інституту (вул. Святомиколаївська) були виявлені два рови, продовження яких досліджене О.Є. Черненко у 2002-2003 рр. на розкопі по вул. Кирпоноса, 7. Рови розташовані на відстані 2 м один від одного; один з них мав ширину 5 м при глибині понад 2,5 м [28]. А.Л. Казаков запропонував реконструкцію укріплень, в якій меншому рову відводилася функція утримання основи частоколу, а рів, що проходив на північ від указанного (з боку поля), на думку дослідника, був канавою для водовідведення [29]. Датується ровик з частоколом Х ст., час припинення його існування – XI ст. Для Х ст. характерними є оборонні конструкції, що включали рів, вал та частокіл. Сліди замивів у зовнішньому рові з'явилися через нахил рельєфу місцевості.

Ще одну ділянку рову було зафіксовано О.В. Шекуном біля апсид Успенського собору Єлецького монастиря (1983 р.). Вона мала глибину до 1,5 м від рівня материка, у дні виявлена ямка із залишками стовпа [30]. Під час досліджень 2010 р. О.Є. Черненко за адресою пр. Миру, 17-а досліджено ще одну ділянку шириною 3,5 м, глибиною 2,5 м [31].

Якщо нанести на план рів, що бере початок на території Єлецького монастиря і прямує до вул. Родимцева, стає зрозумілим, що це суцільна оборонна лінія, яка проходила від краю тераси р. Десна (починаючись над Лісковицею) до краю тераси р. Стрижень (біля Мар'їної рощі). За матеріалами робіт О.В. Шекуна та О.Є. Черненко, виникнення ровів віднесене до Х ст. Отже, це четверта оборонна лінія, що існувала у Чернігові у Х ст.

Виникнення четвертої лінії пов'язане з існуючою забудовою Х ст. на території майбутнього Окольного граду [32]. Розглядаючи питання взаємозв'язку розвитку давньоруського Чернігова і забезпеченості його кварталів водою, вказувалося на існування природної западини в рельєфі місцевості, виявленої у 2001 р. біля будинку обласного філармонійного центру. Вже тоді було зазначено, що забудова території на північ від Дитинця (Х – XIII ст.) була зумовлена наявністю струмка у цій западині [33]. Формування забудови вздовж струмка, на нашу думку, привело до появи укріплень, що розташовувалися за 50 – 70 м на північ від нього.

На відстані близько 200 м від четвертої оборонної лінії Х ст. знаходилися найближчі кургани. Так, курган, виявлений по вул. Воровського, стоїть на відстані 240 м від рову четвертої оборонної лінії. Кургани, досліджені по вул. Куйбишева, 13 (сучасна Магістратська), – на відстані 217 м від ділянки рову, дослідженої по вул. Кирпоноса, 7. Курган, досліджений біля П'ятницької церкви, – на 197 м від цього рову (ділянка по пр. Миру, 17-а) [34]. В розташуванні курганного могильника, що півколом охоплював місто [35], існували правила, які були порушені лише під час спорудження найбільшого кургану Чернігова – Чорної могили. Місто в районі Третьяка збільшило свою укріплену площу, але, враховуючи значення цього поховання, для спорудження кургану Чорна могила була вибрана місцевість, наближена до забудови і краю тераси р. Десна, отже, курган був зведений всупереч існуючим правилам. Курган стояв на відстані 350 м від краю тераси і лише на 60 м від укріплень Третьяка, тобто люди, котрі здійснювали похорон, приділяли особливу увагу місцю поховання і хотіли, щоб курган був помітний звідусіль.

На північ від четвертої оборонної конструкції (довжина 1500 м) існували ще й укріплення Окольного граду (вперше згадується в літопису під 1078 р.). Західна частина Окольного граду має назву Третьяк. Його укріплення проходили від Єлецького монастиря до пр. Миру та вздовж пр. Миру доходили до краю тераси р. Десна на захід від Катерининської церкви.

Укріплення Третьяка досліджувалися А.Л. Казаковим у 1984 р. (котлован під будівлю обласної прокуратури) [36], А.Л. Казаковим, Т.М. Вальковою, Т.Г. Новик, Ю.М. Ситим у 1991 р. (вул. Пролетарська, 7, сучасна Князя Чорного) [37]. 2010 р. на розі вулиць Кирпоноса та Князя Чорного розкопом на значній площі під керівництвом О.Є. Черненко досліджувався рів Третьяка, який загалом мав ширину понад 25 м (декілька етапів існування) та глибину понад 8 м [38].

Ділянка досліджень Третьяка 1991 р. мала поздовжній та перпендикулярний розрі-

зи валу і частково розкопаний внутрішній простір. Під валом об'єкти взагалі відсутні, зафіксована лише кераміка X ст. З внутрішнього боку виявлено кілька округлих у плані об'єктів великого діаметра (до 5 м), що датуються X ст. На внутрішньому схилі валу, що оплив, виявлена оборонна кліть другого етапу існування укріплень. Ця кліть згоріла під час подій 1078 р., що побіжно вказує на ранішу появу першого валу [39]. Укріплення Окольного міста досліджувалися за допомогою геологічного буріння, і зафіксована глибина рову становила понад 5 м в районі вул. Князя Чорного та 6 м в районі пр. Миру. Далі на схід глибина становить 6,0 – 7,5 м при ширині 18 м [40]; по Алеї Героїв в 1973 р. фіксувалися залишки оборонних конструкцій у вигляді рову шириною 21 м [41]; в 1974 р. – біля проїжджої частини вул. Шевченка на південний схід від П'ятиницької церкви [42] та у 1985 р. А.Л. Казаковим (вул. Свердлова, сучасна Гетьмана Полуботка) [43], який визначив час появи східної частини укріплень Окольного міста у межах XI ст. (до подій 1078 р.).

Окремо слід зазначити, що укріплення у східній частині Окольного міста також зафіксовані в 1968 р. по вул. Шевченка, 16 (секція під магазином «Біла троянда»); у 2007 р. О.Є. Черненко досліджувалася ділянка рову – на схід від місця попередніх спостережень. До оборонних слід частково віднести споруди, досліджені у східній частині території взуттєвої фабрики по вул. Родимцева [44].

Таким чином, можна виділити кілька етапів формування укріплень Окольного міста:

I етап – лінія Успенський собор – вул. Кирпоноса – пр. Миру – вул. Родимцева, котра обмежувала частину території майбутнього Окольного міста;

II етап – збільшення укріпленої території на західній ділянці Окольного міста (XI ст.) до розмірів Третьяка вже у X ст.;

III етап – розширення території у східному напрямку, до розкопу по вул. Гетьмана Полуботка в XI ст.

У появі укріплень Третьяка, які не доходили до укріплень Дитинця, простежується певна тенденція. В.А. Богусевич висловив думку про існування ще одного городища – центру, з якого починав розбудовуватися Чернігів. Місцем його можливого існування пропонують вважати край тераси над територією середньої школи № 4. Науковці визначають розташування найбільших курганів Чорна могила та княжни Чорни біля зовнішнього краю Третьяка і саме тому висловлюють думку про існування першопочаткового городища на території Єлецького монастиря. Поховальний обряд курганів Чорна могила та княжни Чорни явно демонструє військовий стан похованих у них людей. Знахідки ліпної кераміки, з якою пов'язують виникнення Чернігова, частіше за все зустрічаються саме на території Третьяка. Логіка розвитку захисних споруд підказує черговість часу їх виникнення від краю тераси вглиб, у бік поля. Важко уявити, щоб четверта лінія укріплень, яка об'єднувала територію від Стрижня до Лісковиці, могла виникнути пізніше за укріплення Третьяка. Можна лише гадати, що змусило мешканців Третьяка відгороджуватися від іншої частини міста. Скоріш за все, в цьому слід вбачати протистояння двох соціальних структур, що певний час існували одночасно. Згідно з описами X ст., на Русі існували дві гілки влади, представниками яких могли виступати князь (чи його намісник) та воєвода. Напевно, в Чернігові існував конфлікт між цими двома гілками влади, під час загострення якого і відбулося їх територіальне розмежування. Одна гілка влади займала територію майбутнього Дитинця, інша – територію Третьяка. Відсутність курганів значних розмірів на північ від Дитинця може бути підтвердженням цієї тези.

Уже в X ст. з боку поля виникла четверта оборонна лінія. Проте укріплення Третьяка виходили на край тераси р. Десна із заходу від Катерининської церкви – відповідно, між укріпленнями Дитинця та Третьяка міг існувати розрив, не захищений з боку заплави Десни (з боку подолу). Цей розрив у системі оборони (між третьою та четвертою лініями укріплень) зводив нанівець сенс побудови четвертої лінії. Такий стан справ потребує пояснення: чи можливо було перекрити укріпленнями рівчак, що відокремлював Дитинець від ділянки тераси, на якій зведена Катерининська церква? Вказана ділянка має ухил у бік подолу, тому ефективно перегородити рівчак було навряд чи можливо.

У 1982 р. О.В. Шекуном на подолі під краєм тераси, на якому розташований

Дитинець, була виявлена ділянка укріплень (вал шириною 13 м, висотою 1 м), що проходить перпендикулярно до підніжжя тераси. Час появи оборонної конструкції, за виявленими матеріалами, датований X ст. [45]. О.В. Шекун висловив думку, що вал охоплював частину території біля підніжжя Цитаделі. Це припущення базувалося на збігу укріплень X та XVII ст. в межах дослідженої ділянки, а на планах XVIII ст. під Цитаделлю відмічені укріплення XVII ст. З такою думкою погодився В.П. Коваленко, зазначивши, що вал X ст. забезпечував захист давньоруської гавані на р. Стрижень.

На нашу думку, місце проходження валу територією подолу визначено неправильно, бо в такому випадку вал не захищав відкриту ділянку тераси в районі Катерининської церкви. У перших описах укріплень, зроблених ще у XVIII ст. М. Марковим та М. Маркевичем, зазначено, що вал проходив «...мимо монастиря, под гору на Подол, на юг 135 сажень, потом на восток 530 саж., потом к югу на 90 и, наконец, на восток на 40 сажень...» [46, 47]. Якщо з'єднати досліджену 1982 р. біля підніжжя Дитинця ділянку валу з укріпленнями під Єлецьким монастирем, то територія на терасі виявиться добре захищеною з боку заплави (подолу).

Таким чином, у другій половині – наприкінці X ст. Чернігів мав досконалу, глибоко ешелоновану систему захисту як з боку поля, так і з боку заплави р. Десна. Укріплення Цитаделі мають площу 0,45 га; ділянка між Цитаделлю та другою лінією становить 6,1 га; між другою та третьою лініями – 8,5 га; між третьою та четвертою лініями – 37 га; між четвертою лінією та краєм Третьяка (разом із загальною площею Єлецького монастиря) – 10 га, укріплена територія на Подолі становить 5 га. Загальна укріплена площа X ст. дорівнювала 67 га.

У XI ст. (за спостереженнями В.П. Коваленка та Г.О. Кузнецова) друга лінія укріплень нівелюється, і Дитинець займає площу в 15 га, при цьому в його складі зберігаються укріплення Верхнього Замку, який, на думку І.М. Ігнатенка, являє собою укріплений князівський двір [48]. Збільшується площа Окольного міста (в північно-східному напрямку) на 37 га. Лише згодом з'являються укріплення Передгороддя [49], у складі якого існували як забудова міста, так і частина ґрунтового некрополя.

Укріплення Передгороддя досліджувалися на перехресті П'яти Кутів П.М. Гребенем (1990 р.), А.Л. Казаковим та А.А. Василенком у 1990 р. [50] та на північний захід від перехрестя в 2000 р. В.В. Сохацьким [51]. На думку А.Л. Казакова, ця частина міста мала площу понад 120 га [52]; А.А. Карнабед та В.П. Коваленко вважали, що площа становила 325 га, за підрахунками автора – 285 га. Значне збільшення площі (на 285 га) завершило формування міських укріплень домонгольського часу.

На середину XIII ст. Чернігів став одним з найбільших міст Європи, укріплена площа якого становила близько 350 га, а міська агломерація (з відкритими посадами) сягала майже 400 га.

1. Ярыгин А.К. Изыскания о древнем расположении г. Чернигова // Труды XII Археологического съезда. – М., 1905. – Т. III. – С. 177.

2. Марков М. О достопамятностях Чернигова // Об успехах народного просвещения. – № XLІ. – СПб., 1816. – С. 20.

3. Маркевич Н. Историческое и статистическое описание Чернигова. – Чернигов, 1852. – С. 61 – 63.

4. Ярыгин А. Былое Черниговской земли. – Чернигов, 1998. – С. 139 – 144.

5. Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С.124.

6. Богусевич В.А. Про топографію древнього Чернігова // Археологія. – К., 1951. – Т. 5. – С. 116 – 125.

7. Карнабед А.А. Чернігів. Архітектурно-історичний нарис. – К., 1980. – С. 15.

8. Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа. Сборник научных трудов. – К., 1988. – С. 22 – 33.

9. Ярыгин А. Путеводитель по городу Чернигову. – Чернигов, 1900. – С. 69 – 77.

10. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – Таблица XXXIII.

11. Ярыгин А. Былое Черниговской земли. – Чернигов, 1998. – С. 139 – 144.

12. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій. № 1985/136.

Кузнецов Г.А. Отчет Черниговского городского отряда ЧАЭ по итогам исследований в полевом сезоне 1985 г. – С. 16 – 18.

13. Гребень П.М., Коваленко В.П. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові 1989 р. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 13 – 23.

14. Ігнатенко І.М., Коваленко В.П. Нові дослідження на Верхньому Замку в Чернігові // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк, 1993. – С. 38 – 39.

15. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – М. – Л., 1949. – № 11. – С. 9 – 14.

16. Богусевич В.А. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1955. Т. 5 – С. 5 – 6.

17. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – М. – Л., 1949. – № 11. – С. 11.

18. Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С. 25, 28.

19. Черненко О.Є., Казаков А.Л., Печений Є.В. Дослідження на території Чернігівського Дитинця у 2008 р. // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. – К., 2009. – С. 315.

20. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1949. – № 11. – С. 60 – 69.

21. Черненко О.Е., Новик Т.Г. Исследование гидротехнического сооружения XVII – начала XVIII ст. на территории Черниговской крепости // Русский сборник. – Брянск, 2009. – Вып. 5 – С. 98 – 100.

22. Черненко О.Є., Казаков А.Л., Печений Є.В. Дослідження на території Чернігівського Дитинця у 2008 р. // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. – К., 2009. – С. 315.

23. Казаков А., Черненко Е. Черниговский детинец IX – XIII вв. в свете новых археологических материалов // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С.119 – 124.

24. Карнабед А.А. Минувле і сучасне стародавнього центру Чернігова – Дитинця // Український історичний журнал. – 1972. – № 3. – С. 91.

25. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій. № 1991/214. Карнабед А.А. Науковий звіт про архітектурно-археологічні охоронні дослідження в м. Чернігові 1991 року. – С. 29.

26. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій. № 1981/142. Карнабед А.А. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1981 г. – С. 15.

27. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій. № 1979/113. Карнабед А.А., Коваленко В.П. Отчет об охранных архитектурно-археологических исследованиях на территории охранной зоны Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в 1979 году. – С. 10 – 11.

28. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Охоронні археологічні дослідження на Чернігівському посаді // Археологічні дослідження в Україні 2002-2003 рр. – К., 2004. – С. 63.

29. Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. – К., 2011. – С. 110, 117.

30. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій. № 1983/160. Шекун А.В. Отчет об археологических исследованиях возле Успенского собора Елецкого монастыря в 1983 г. г. Чернигова. – С. 2, 5, 6.

31. Черненко О.Є., Казаков А.Л., Рижий В.В. Дослідження на території м. Чернігів // Археологічні дослідження в Україні 2010. – К. – Полтава, 2011. – С. 364.

32. Ситий Ю.М. Невідома архітектурна пам'ятка давньоруського Чернігова // Чернігівські старожитності. – Чернігів, 2006. – С. 117 – 121.

33. Ситий Ю. До питання про взаємозв'язок водопостачання і росту території давньоруського Чернігова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 199-210.

34. Шекун О.В. Нові дослідження Чернігівського курганного некрополя // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник

наукових праць, присвячених 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 106 – 118.

35. Ситий Ю.М. Закономірності розташування некрополя давньоруського Чернігова Х – середини XIII ст. // Некрополі Чернігівщини. – Чернігів, 2000. – С. 7 – 10.

36. Казаков А.Л. До питання про соціальну стратифікацію населення Чернігівського посаду Х – XIII століть // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 104.

37. Новик Т. Подвеска из Чернигова со знаком Рюриковичей // Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 141.

38. Черненко О.Є., Казаков А.Л., Рижий В.В. Дослідження на території м. Чернігів // Археологічні дослідження в Україні 2010. – К.; Полтава, 2011. – С. 364.

39. Новик Т.Г., Ситий Ю.М. Дослідження проїзду в оборонному валу Чернігівського Третьяка // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. – Чернігів, 2008. – С. 80 – 83.

40. Мезенцев В.І. Про формування міської території давнього Чернігова // Археологія. – 1980. – № 34. – С. 59.

41. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій. № 1973/116. Карнабед А.А. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1973 года на территории охранной зоны Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в г. Чернигове. – С. 5.

42. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій. № 1974/111. Карнабед А.А. Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1974 года на территории охранной зоны и зоны регулирования застройки Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в г. Чернигове. – С. 29.

43. Казаков А.Л. Оборонний комплекс XI ст. чернігівського посаду // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 15 – 21.

44. Сохацкий В.В. Раскопки на территории «окольного града» древнего Чернигова в 1993 г. // Археологічні старожитності Подесення. – Чернігів, 1995. – С. 137 – 140.

45. Веремейчик Е.М., Шекун А.В. К вопросу о Черниговском Остроге // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради: Збірка наукових праць. – Коростень, 2008. – Т. 1. – С. 60.

46. Марков М.О. Достопамятностях Чернигова // Об успехах народного просвещения. – СПб., 1816. – № XLI. – С. 20.

47. Маркевич Н. Историческое и статистическое описание Чернигова. – Чернигов, 1852. – С. 62.

48. Игнатенко И.М. Древнейший княжеский двор Черниговского детинца // Деснинские древности. – Брянск, 1993. – С. 121 – 123.

49. Коваленко В.П. До вивчення чернігівського передгороддя // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 42 – 44.

50. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій. № 1990. Казаков А.Л., Василенко А.А. Охранные раскопки 1990 г. в Чернигове (по ул. 1 Мая). – С. 4.

51. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій. № 2000/109. Сохацкий В.В. Отчет об археологических раскопках на территории некрополя и Передгородья древнего Чернигова в 2000 г. – С. 6 – 8.

52. Казаков А.Л. Чернігів IX – XIII ст. в контексті археологічних джерел // Сумська старовина. – 2006. – №№ XVIII – XIX. – С. 27.

Анализируются материалы археологических исследований и письменные документы по топографии древнерусского Чернигова на разных этапах его развития.

Ключевые слова: Чернигов, укрепления, археологические исследования.

Analysis of materials of archaeological research and written documents about the topography of ancient Chernihiv at different stages of its development.

Keywords: Chernigov, fortifications, archaeological research.